

Németh László Tanú-korszaka

GREZSA FERENC MONOGRÁFIÁJÁNAK MARGÓJÁRA

Trilógiává fejlesztette Grezsa Ferenc vizsgálódásait; Németh László életművének rajza kiteljesedőben van. *Műközpontú irodalomtörténet-írás* a Grezsa Ferencé, módszertanilag is igen tanulságos eredményeket gyümölcsözőt az általa megválasztott vizsgálati szempont. Szakítva a XX. század magyar irodalmáról írók többségével, mindenekelőtt *filológiai* ez a megközelítés, a számba vehető anyag teljes ismerete, a lényegtelennek látszó ismertetések, a nyilvánvaló elfogultságról tanúskodó kritikák gondos mérlegelése is jellemzője. Ám érdemes kissé közelebbről szemügyre vennünk a triptichonná kifejlődött könyvnyi értekezéseket, méghozzá abból a szempontból, mi újat hoztak a kutatásban, mennyiben hasznosíthatók eredményei más tárgyról gondolkodva.

Följebbi megállapításainkból indulunk ki. A műközpontúság és a hagyományos értelemben vett irodalomtörténet-írás jó darabig (kiváltképpen a XX. század irodalmáról szólva) egymást kizáró tényezőknek tetszettek. Ugyanis az irodalomtörténet-írást (jó néhányan kételkedtek valódi létében és értelmében, mások René Welleket idézve, bukásáról elmélkedtek némi kajánsággal) azonosították az öncélú (?) filologizálásban kimerülő tényhalmazással, a biográfiai mozzanatok jelentőségének eltúlzásával, önkényes fejlődéskonstrukciókkal, nyíltabban-nyersebben szólva a pozitívizmussal. A műközpontúság pedig részben a kvantitatív módszerek alkalmazását jelentette, továbbá a mű kiemelését mind a biográfiai, mind a történelmi időből, olyan önmagáért való, önmagában is megálló (s többnyire olvasóktól is független) egészet, amely semmiféle más viszonyrendszerbe nem állítható, amely öntörvényű, s amelynek egyetlen értéke és értelme önmaga, ezért ellenáll mindenféle osztályozási, besorolási, a tágabb kontextusba illesztési kísérletnek.

Eppen ezért a XX. század kutatói ritkán vállalkoztak arra, hogy teljes írói életműveket feltárjanak: s ha mégis, inkább kismonográfia lett az eredmény, amelyben népszerűsítés és műelemzés megfelelő aránya lett a közönség megnyerésének eszköze. Ugyanis a XX. század magyar irodalmának elemzését számos gátló tényező hátráltatta.

1. Még sohasem volt olyan tiszta és tárgyyszerű véleményalkotásra ösztönző a tudományos élet, az irodalmi közvélemény, hogy ne kellett volna tekintettel lenni a fölösen burjánzó érzékenységekre. Nem az (volt?) a baj, hogy „iskolák” csatáztak egymással, hiszen módszerek összezapása segíthet a legcélszerűbbnek tetsző metodológiák kialakulásában. Az (volt?) a baj,

hogy különféle előjelű elfogultságok fészkeltek be magukat a gondolkodásba, mérgezik a levegőt, tulajdonítanak fontosságot elejtett vagy egy mű kontextusából kiragadott mondatoknak.

2. Bizonyos témák, művek hol kiátkozottként tengették életüket az elhallgatás okozta száműzetésükben, hol pedig titokban szerveződő tábor érveivé váltak. S minthogy egyes alkotásokat sokáig nem adtak ki, nem idéztek, vagy csak részleteikben idéztek, ezek mitizálódtak, fantomizálódtak, sosem elemzés, értelmezés tárgyaiként, hanem bibliaként vagy tiltott szóként hivatkoztak rájuk.

3. Minden XX. századi íróra áll: a régi korszakok alkotóival szemben túl sok a feldolgozni való anyag. A korszak teljes sajtója, levéltárak, a rádió arcnívuma, tejegyzések, kiadói iratok: egyszerűen olyan mennyiségű, az átnézést, értelmezést igénylő, többnyire nehezen hozzáférhető dokumentum, amely egyfelől könnyen elrettenhetheti és a rögtönzészzerű ésszé felé irányíthatja a kutatót, másfelől viszont a lényegtelen túlértékelésére csábíthatja.

Mindezek ilyen vagy olyan formában nehezítik (vagy nehezítették?) a Németh László-életmű feldolgozására vállalkozó kutató munkáját. Ráadásul olyan szerzőről van szó, aki szívesen és sűrűn áll műve és olvasója közé, önmagát, élete fordulóit, cselekedeteit nem kevésbé szívesen magyarázza, bőségesen idézi művében korábban szerzett tanulmányait, cikkeit, mintha nem érezné elégnék a szépirodalom Magyarországon messzire hangzó szavait. Nem is szólva arról, hogy — hasonlóan pályatársaihoz — Németh sok műfajú író, ráadásul művei többségében önéletrajzi író (számtalanszor tanulmányai-ban, kritikáiban is).

Németh László ritka tudatossággal építette pályáját, szüntelenül, már a készülődés esztendeiben is az *életművön* dolgozott, egyes regényen úgy, hogy annak megvolt a más műfajú megfelelője, miképpen különféle korszakok hőseiről szóló drámái végül is ciklussá szerveződtek. Olyan művész Németh László, akinek műhelygondjai is művekké váltak, kutatási beszámolói olykor szépirodalmi ihletésűek, s mindenképpen igyekezett azon, hogy egy metaforával képilleg tegye érzékletessé elvontnak ható gondolatait, rendszerré szerveződni vágyó elképzeléseinek racionalizmusát szemléletesen közvetítse. Ilyen módon a poitikus, a mozgalmi, a szervező, a pedagógus Németh László azért lehetett hívekre (mind a mai napig), mert nem elsősorban fogalmi nyelven, a bölcsélet szükségszerűen szárazabb stílusával fordult olvasóihoz. Viszont az ideológus, a bölcselő, az utópiákat építő Németh Lászlót azért értették olyan sokan félre (mind a mai napig), mert a fogalmi nyelv szikárságát ugyan nem a Lovass Gyula által megnevezett metaforisszal cserélte föl, de legalábbis azon fáradozott, hogy sose merüljön feledésbe az, aki igazán ő, aki a legjobb pillanataiban ő: a *szépiró*. Nem úgy művész, mint a századfordulónak a szó erejében kételkedő, de a szépségtől megbűvölt alkotója, hanem úgy, mint aki felelős a szóért, a kimondott és az elhallgatott gondolatért. Aki nem csak, mert nem lehet, kizárólag önmagáé; akinek személyes köze van „a világ bűnéhez”.

Más írók életművét rétegi a műfaji alakzatok tarkasága, összetettsége, rejtett filozófiai vonatkozások és művészi megoldások bonyolult összefüggése. Németh László a gondolatot igyekszik fölragyogtatni, vagy hogy régi szerzőt idézzünk: ő maga használni és nem ragyogni akar, miközben az irodalom

lehetőségei rabul ejtik. Írhat bármiről, a formába öntés, a megfogalmazás, a műfajválasztás mindig elsősorban megoldandó kétségei közé tartozik. Szabályos keretekbe nem férő, megszokott alakzatokba alig beilleszkeszteni tudó írói egyéniségének keresi a maga által kitűzött cél szerint a lehető legjobb kibontakozási lehetőséget. Németh László állandó harcban áll mélyről feltörő és éppen ezért gátlástalan áradással fenyegető lírájával, amelyet hol tárgyiasítani igyekszik, hol még szigorúbban megfegyvelmezni, ám teljesen semlegesítenie sohasem sikerül. A magam részéről Németh verstani studiumait, verses drámáit, verses drámafordításait is hajlandó volnék a benne sosem nyugvó, de más feladatok, célok érdekében elnyomott lírikus feltörésének (is) tartani. Mindenesetre költőként szintén próbálkozott, de „alkatának” lírai (alanyi költői?) vonásai számára nem a szűkebb poétikai értelemben vett költészet kínálkozott a legmegfelelőbb terepnek, viszont az élmények, a személyes szféra tárgyiasítására, belőle egyetemesebb tanulásokok levonására történő igyekezet nem egy ízben olyan retorikai (stilisztikai?) eszközök segítségével valósult meg, amelyek a modern prózát tanulmányozó Németh epikájába becsempészték a magyar költészet évszázadainak nem egy vívmányát.

S mert a metaforikus fordulatok szinte kizárólag szerzőjük előtt egyértelműek, mind a kortársak, mind pedig az utókor csupán „szoros olvasás” és az ebből következő értelmezés segítségével közelíthette volna meg a képszerűség egyszerre nyitott és „poétikailag” zárt világát; az első — filológiai — vizsgálódások kötelessége inkább a *rekonstrukció*, a bonyolultnak ható, mert több diszciplína fogalomvilágát retorikai eszközökkel és a személyes élménytől fűtött líraisággal átítatott írói-gondolkodói életmű alkotásonként, témakörönként való körüljárása, mint az ítékezés, amelyben bőségesen volt része Németh Lászlónak. Más kérdés, hogy fokozatosan kikristályosodó, majd állandósuló különvéleményével kihívta maga ellen pályatársai indulatait. Hiszen úgy volt (ha volt) „népi” író, hogy világirodalmi tájékozódásában terjedelmes helyet foglalt el, és éppen nem a tagadás hevületét tanúsítva, a „nyugati” irodalmak dekadensnek, szecessziósnak, kísérletezőnek minősíthető több íróegyenisége, viszont a hazai „urbánusok” egyfelől nem értékelték ezt a fajta kitekintést, ezt a típusú kiteljesítést az irodalmi műveltségnek, másfelől a metaforákkal kifejeződött politikai-irodalmi diagnózist vitatták. S bár Féja Géza több alkalommal ugyancsak (s nemegyszer értetlenségről tanúskodva) elmarasztalta Németh László álláspontját, irodalomtörténetében jól jelölte ki helyét a magánosok között (Márai Sándor a másik magános), hiszen nem pusztán a jelentős gondolkodó, a nagy író szükségszerűen egyedi és csak rá jellemző magatartása az oka annak, hogy minden táborból, csoporttól elválasztotta valami, hanem irodalom- és műveltségismerés is, a „két kultúra” között tátongó szakadék áthidalásának vágya, ama egykor talán létezett egység visszaállítása ügyében végzett munkálkodása, amelynek megszűnte már csak részgazságok birtokába juttathatja a XX. század emberét. Németh Lászlót nem elégitette ki sem a végletesen esztétizálódottnak gondolt irodalom, amely a művészet társadalmi „küldetésével” szemben a művészi megformálás lehetőségeinek prioritását hirdette, sem az áttételeket mellőző, dokumentáris jellegű és mindinkább kifáradó, modoroságba fúló naturalista módszer, amely a poeta doctusok magas fokú irodalmiságával szemben olykor társadalmi indulatból (is) fakadt. Hiszen Németh-

ről sem mondhatjuk el, hogy ne lett volna poeta doctus. Csakhogy műveltségének más a minősége, mint például Babitsé, Kosztolányié vagy Máraié. Az ő enciklopédikussága a felvilágosodás gondolkodóinak sokirányú érdeklődésére utal vissza, még akkor is, ha elfogadhatjuk, hogy nem jól körülírható bölcséleti rendszerben gondolkodott, s azt, hogy nem volt „szak”-filozófus. De ez megkönnyítette számára, hogy egymáshoz aligha közelíthető írói és gondolkodói életművekből a maga világába hasonlítsa mindazt, amire szükségére lehet anélkül, hogy összetéveszthetetlenül egyéni művészetét, gondolkodását a legkisebb veszély is fenyegetse. Amikor Németh idegen irodalmakban tájékozódik, bölcselek, költők, művészi jelenségek, társadalmi-nemzeti programok sajátosságait keresi, jelentőségüket mérlegeli, a maga kérdéseire akar válaszolni, a maga helyzetét szeretné körülbástyázni, máskor szilárdabb alapokra építeni, vagy elképzeléseinek a megfelelő távlatot adni.

Németh László műveinek alkotója és kommentátora egy személyben: számára másképpen jelent meg Rilke nagy dilemmája. Ő nem az élet és a méltó, a nagy munka között látja az ellentétet feszülni, hanem élet- és munkaterv utópiával érintkező realitása és az értetlenség, a gondolatlanság, a körülmények hatalma között. Valóban „kísérletező” ember Németh László (s ez a megjelölés egyszerre igaz a szó természettudományos és az experimentális művészetet idéző értelmében), tehát Gulyás Pál iróniájával együtt nem egészen jogosulatlan kifejezését kölcsön kérve: „tervhalmazó”, minthogy ezek az irodalmi és az irodalmon túlmutató „tervek” annak az új enciklopédiának megvalósítását célozzák, amelyek a műveltség, „élet” és irodalom, nemzet és haladás egységének létrehozására irányulnak. Helyes az a megfigyelés, amely Németh László írói művészetének és „tudományos” gondolkodásának írói művé alakuló előzményét nem a Claude Bernard kísérleti orvostudományát mintául vevő Zola kísérletiregény-elméletében (és regényciklussá formált gyakorlatában) fedezi föl, hanem Goethe kémiai törvényt példázó alkotásában, a magyarra egészen pontosan le nem fordítható Wahlverwandtschaftban (Vas István valószínűleg optimális megoldása: *Vonzások és választások*).

Nem feledkeztünk meg Grezsa Ferenc triptichonjáról sem, (ezen belül) frissen-élvezettel olvasott monográfiájáról, a *Tanú*-korszakot bemutató, rekonstruáló könyvéről. A följebb jelzett kérdések és kétségek — kivétel nélkül — a Grezsa által fölvetett problémákra reagálnak, mint ahogy módszerének rövid jellemzése és elfogadása a továbbiakban újabb érvek és nem annyira vitatkozó, mint inkább medítáló passzusok felsorakoztatására ösztönöznek.

Így Németh László kulcsfogalmainak értelmezésében ott érzem a problémát, hogy számos kritikus, mai magyarázó (vagy félremagyarázó) nem törekszik arra, hogy a Németh Lászlótól nem fogalmi nyelven kibontott jelentést értékelje, mérlegelje, hanem arra, hogy az eredeti jelentéshez hozzáadott magyarázatokat tovább elemezze. Mind a „Kert”, mind a minőség, sőt a szocializmus, illetve a minőségszocializmus olyan fogalmakként használt metaforák, amelyek megfejtésében segíthet az összevetés más szerzők hasonlóképpen használt kifejezéseivel, de amelyet a legcélszerűbb mégis magukból a Németh-művekből kiindulva, „szövegközelben” maradvá értelmezni, s ezáltal megfosztani „misztifikáujuktól”. De ilyennek tartom a „faj”-fogalmat is, amelyet akkoriban (tetszik, nemetszik) sűrűn használtak irodalomtörténészek is, történészek is, antropológusok is, majd újságírók, gondolkodók, írók.

(Ne felejtjük, a pozitivistá irodalomtörténet-írás nagyja, H. Taine az írói életművet magyarázó három tényező között említi a *race*-t, a fajt, amelynek jelentéstartománya jórészt, bár messze nem teljesen fedi Herder *néplélek-fogalmát*.) Természetesen jókora visszaélés történt — már a XIX. században — a valójában darwini eredetű fajfogalommal; s a XX. század „ordas eszméi”-nek egyikévé lett, fajelméletként emberellenes ideává torzult, politikai gyakorlatba került nézet mára diszkreditálta az eredetileg egészen más vonzaskörbe tartozó kifejezést. Éppen ezért kell nagy alaposággal és felelősséggel mindazokat a fogalmakat megvizsgálni, amelyek például az 1930-as esztendőkhöz vagy akár ma is egymással ellentétes jelentések hordozói lehetnek. Az 1930-as évek gyanakvásoktól és félreértésektől nehéz légkörében Némethnek néhány nem szerencsés megfogalmazása valóban nem könnyítette meg állításainak védelmét, de például a „különítményes”-vitában túlzott, bár magyarázható érzékenységgel reagált az ellentábor. Talán erősebben lehetett volna hangsúlyozni, hogy Németországban megkezdődött a *Mein Kampf*-ban összegződött program végrehajtása, idehaza pedig a gőzös szélsőjobb oldal kezdett egyre hangosabban szervezkedni. A magyar értelmiség messze nem volt egységes; s ha legjobbjait sosem tudta átjárni a szélsőjobb oldali ideológia, a szciáldemokrácia készületlensége, a liberális-polgári ellenzék erőtlensége, a megoldatlan társadalmi kérdések miatt a szociális demagógia felől várható veszély mellett a progresszív erők végzetesnek nevezhető megosztottsága nem eredményezhette az egységes fellépést a mind agresszívabb, Németországból áradó, mérgező eszmével szemben. Jóllehet, Németh nem egy nyilatkozatával határolta el magát attól, amit neki tulajdonítottak a magukat veszélyeztetettnek érzők, és ezért nem egyszer túlzottan érzékenyek félelmeinek eloszlására nem sikerült a megnyugtatónak ígérkező megoldást megtalálni. Ez is hozzátartozik a vitákhoz, amelyeket nyilván nem 1944/45 végkifejlete felől, hanem folyamatukban és főleg az eredeti szövegek ismeretében kell mérlegre tenni. Grezsa Ferenc rekonstrukciós törekvése része annak a rendkívül fontos munkának, amelyet a Németh László-kutatás legjobb darabjai, valamint történészek és irodalomtörténészek más irányú elemzései célul tűztek ki: a Horthy-korszak eszmetörténetének felderítését. Szinte a legutóbbi időkig bénította a kutatást az álszemérmes elhallgatás, de ugyanígy a korszak sajtótörténetének feldolgozatlansága is, s nem használt a megannyi különféle előjelű prekonceptió sem. Veszélyforrás lehet, ha a történelmi igazságszolgáltatás lendületében megfeledekünk a Horthy-korszak igencsak jelentős árnyoldalairól; ha elfelejtjük, hogy népi írók és urbánusok abban azért egyek voltak, hogy küzdöttek a Horthy-rendszer ellen, bírálták a társadalmi igazságtalanságra épített szisztémát, a nemzeties-irredenta frázisok ellenében a kulturális közeledést hirdették, az akár miniszteri szintű provincializmussal szemben Európa és a magyarság gondolatát, őszinte szembenézést igényeltek az országos problémákkal; beszédes mozzanat, hogy József Attila *Hazám* című szonettciklusa szinte tartalmazza mindazt, amit a népi írók szociográfiái teljes részletességgel feltártak (s talán azt sem lenne szabad elfelejtenünk, hogy e József Attila-vers egy szonettjének egyik változatában felbukkan a csendőröktől üldözött Veres Péter alakja!).

Míndez ott érintkezik Németh László *Tanú*-korszakával, hogy a kétség-telenül irodalomalapításra vállalkozó író jó szándékú gesztusai ellenére is követett el mulasztást; ő sem érzékelt minden (az egységre ösztönző) jelet;

nem reagált mindig arra, amire reagálhatott volna. Ez természetesen nem menti azokat, akik jogos vagy túlzott érzékenységből túldimenzionáltak és félreértették Németh gesztusait. Grezsa feltáró munkája nagyon sokat segít a tisztábban látásban, ha még akad továbbra is kutatnivaló.

Nem kevésbé vitatott és sokféleképpen (félre)értelmezett a minőség és a minőségszocializmus fogalma. Előkerül ez rejtetten (ti. a minőség vagy az azal tartalmilag egyenrangú meghatározás) Márainál és majd Thomas Mannnál is. Ez utóbbi kettő öntudatosan vallja magát polgárnak, nem szűkítve le annak fogalmi körét sem a kapitalistára, sem pedig valamilyen semlegesebb jelentésű, körülbelül középosztály értelmű rétegre. Amikor Mann Goethét a polgári korszak reprezentánsának nevezi, amikor a minőség évszázadokon keresztül megmaradó lényegét körvonalazza, amikor Lübecket életformának tudja, akkor a feudális, előjogokon alapuló világot tagadja, a munka, a kereskedelem, a szabad vállalkozás mellett szavaz, a teljesítményorientáltsággal együtt a teljesítményhez való jogot is hangsúlyozza, mint egy Hansa-város gyermeke. Márai hasonlóképpen látja a polgár történelmi szerepét, a hivalkodóan parvenü (bár sosem egészen megtagadott és sosem mindenestül vált) Budapesttel szemben a céhdemokratizmusra épült, mesterséget művészetté fokozó, a mindennapi kultúra letéteményeseként érdemeket szerző vidéki városok, Kassa és Kolozsvár hajdani mestereit idézi Márai, a berendezési tárgyak művésziségeiben, az igényes könyvtaralakitásban jeleskedők hagyományait szembesíti a jelen civilizációs tömegkultúrájának gépies vonásaival, a „ponyva” tömegolvasmány-jellegével.

Némethet olvasmányai — mint Grezsa bemutatja — arra intik, hogy „a kor egyetemes krízise a közgazdaság és társadalom folyamataiban gyökerezik”, és (Máraitól eltérően) „nem a »régii mesterek« kvalitásigényével és a kistulajdonosok vállalkozó kedvével azonosul, hanem — vitáiis és moráiis igényyel — a »tömegekben lappangó egyéni változatnak« akar teret nyitni, a »szolgalelkűség« és »tömegmunka« elszemélytelenítő szűrkeségében a »megalázott egyéniséget« szeretné felszabadítani.” Míg Márai átveszi Spenglertől a civilizációba merevedő kultúra rémképét, majd a „tömegek lázadásá”-t alkalmazza tapasztalatait összegző, kassai inletésu utirajz-eméikedésében, addig Németh Ortega-értelmezése egyrészt mélyebb és megszenvedettebb a Márainál, másrészt elutasítja az Ortega-műnek csupán e központi gondolatát hangoztató nézetet, és egyként érvényesíti Ortega néhány elgondolását kultúraelméletében, és száll vitába „elit-felfogásá”-val. Más kérdés, hogy Ortégánál a „tömeg” nem szociológiai kategória; ugyanakkor aligha vitatható az eltömegesedés jelensége, jóllehet, itt nyilván különbséget kell tenni a szellemi elsőkélyesedés és a népmozgalommá szerveződni kívánó jelenségek között. Ortega a színre lépő fasizmusok, a manipulációs eszközökkel dolgozó tömegmozgalmak ellenében emeli föl szavát, s így Németh mégis találkozik vele akkor, amikor (Grezsa kitűnő érzékkel idézi) az alábbiakat írja:

„Európára mindenestre áldás volna, ha a marxizmussal szemben, mely a jövőtlen fasizmusok fölött óriási elméleti fölényben van, a minőség forradalma lobogna fel Európa másik oldalán.”

Mint ahogy az értelmiség szerepének körvonalazásában is (az eltérő hangsúlyok ellenére) sok közösséget találunk. Németh — többek között — társadalmi drámáiban emel szót a reprezentálásban, a kiüresedett társasági szokások művelésében tetten érhető viselkedésformák ellen, amelyekkel szem-

ben a szolgálat, a kisebb vagy nagyobb közösségért élt élet és vele együtt a magánélet kiegyensúlyozottsága, a kölcsönös megbecsülésen alapuló társas vállalkozás jelzi a kitörés útját. Aligha véletlen egybeesés, hogy Németh a *Villámfénynél*, Márai pedig a *Kaland* című színjátékában orvost választ a drámai demonstráció főszereplőjéül, az egészség—betegség jelképpé növe párosa, illetve az értelmiségi feladatvállalás és a társasági-anyagi siker egymást szinte kizáró két lehetősége lesz a színművek lényege, s így egyfelől tagadják a divatosá vált orvoskarrier-történetek, regények, színművek „sikerdramaturgiáját”, másfelől Némethnél a társadalmi reform igényének hangsúlyozásával, Márainál a nagypolgárivá álcázott kispolgári lét banalitásának szemléltetésével körvonalazzák a „szellem emberé”-nek oly sokszor elmulasztott feladatait. S még tovább: Németh is, majd Márai is a történelmi dráma felé fordul. Németh világtörténeti példázatai között fel fog majd tűnni Husz János, II. József, a magyar történelemből Széchenyi István, Márai szülővárosának históriájából választ magának tárgyat, a polgári és a művészi helytállást, a jog és a szabadság eszméit magasra tartva. Németh minőségeszményének forrásait értelmezve jut el az alábbi megállapításokhoz:

„A kapitalizmus, főleg a kései kartell-kapitalizmus, az elvont diadala volt a konkrét felett. Számok srófjaiból, a hivatalnokrend közömbös kerekeivel a termelés bonyolult gépezetét építették fel... A nemzeti állam központosította a közigazgatást, az oktatást, a pénzügyet. Beledarált a államgépbe az egyént, bekapta a sokszínű vidékit, s egy átlag franciát, átlag németet dobott ki. A marxizmus folytatja ezt a munkát. Tovább központosít, s egyre kevesebb embernek engedi meg az izlést és a kezdeményezést.”

Márai már az 1920-as évek végén kesereg az egyes ember kiszolgáltatottságán, az állami centralizáción, a „független nyugalom” ellehetetlenülésén. Egy rendelet ürügyén publicisztikus eszközökkel mutat rá a polgári létre leselkedő veszélyekre. Arról van szó, hogy a rendőrség behatolhat a lakásba, ha gyanúperrel él:

„Ez a sinylődött, elgyávult, történelemtől és mindennapoktól molesztált polgári élet már régen visszamászott az utolsó mentsvárba, ahol még embernek, függetlennek, jogaiban és kötelességeiben öntudatos lénynek, privát és sebezhetetlen valakinek érezhette magát: a lakásba. Az üzletében sokszor halálra zaklatott, hivatalában megbolygatott, szabad foglalkozásában korlátozott polgár igazán öntudatos lénynek érezte még magát a lakásban. [...] Abban a pillanatban, mikor elhomályosodik az emberek megkínzott tudatában utolsó lehetősége is a magánélet elhatároltságának, mikor mindenki minden cselekedetében megfigyelhetőnek, kontrollálhatónak érzi magát, a túlfeszített idegzet automatikusan billen ki valami felé, ami mélyebb lényegében az anarchia egy neme. [...] Semmi kétség, ha egyszer megigérték: be fognak jönni a lakásba.”

E korlátlanra váló, a magánéletet is az átlaghoz súlyesztő, megfigyelni-megfegyelmelni való polgárt alakító államhatalommal szemben az értelmesen szervezett lét legfeljebb utópiának tetszik. Németh fausti látomása a szabad föld szabad népéről nem elsősorban azért utópia (s a Kert-Magyarország sem azért bizonyul annak), mivel a realitásokon messze túlnövő ábránd vezérli, hanem azért, mert a magukat történelminek hirdető erők nem engedik próbájukat. Ugyanez az oka annak, hogy kísérlete a magyarság és a szomszédos népek kultúrájának egymáshoz közelítésére legfeljebb a hivata-

losságtól független, fiatal tudósok körében kaphat értékelhető visszhangot. A hivatalosság sem csupán amiatt néma (vagy ellenséges), mivel a kultúrfőlény és neonacionalizmus talmi fényének igézetében él, hanem politikájának lényegi jegyei közé tartozik az ellenségeskedés tovább éltetése, hiszen a szociális-társadalmi problémák megoldatlanságára nem levén (nem akarván megelni?) az orvosságot, Trianonhoz utasítja az elemzőket. S bár a békediktátum valóban megrendítette a magyarság létfeltételeit, és a kisantant merev és rosszindulatú gazdaságpolitikája is oka a szükséges párbeszéd hiányának, az elmulasztott reformok, a földosztás elmaradása, tények maradnak.

Németh László nem elsőnek, de a leginkább rendszerbe foglaltan igyekszik az olvasói tudatba sulykolni a „történelmi sorsközösségre” ítélt népek fejlődési párhuzamait, a folklórban oly nyilvánvaló érintkezéseket, kölcsönhatásokat, s egzisztenciális kérdésként ő veti föl a kölcsönös ismerkedés nélkülözhetetlenségét. S ha az *Apollo* ifjú szerkesztője nem váltja is be egészen Németh hozzá fűződő reményeit, s a „közép-európai humanizmus”, a „virtuális Közép-Európa” lapjából éppen a kezdeményező, a lelkesítő Németh László hiányzik, Németh alapvetése (együtt Szabó Dezsőével, Bartókéval, Eckhardt Sándoréval) tagadhatatlan, a *Tanú*, a *Válasz*, a *Láthatár*, majd a tudományos jellegű *Archivum Europae Centro-Orientalis* fórumot biztosít a kelet-közép-európai gondolat munkásainak. (Itt egy apró tévedést kell helyesbítenem, egy makacsnak bizonyuló elírást, amely már a magyar lírában is helyet kapott. Nevezetesen Csehszlovákia kulturális attaséjáról, a magyar irodalmi körökkel szívélyes kapcsolatokat ápoló Anton Strakáról van szó. Szabó Lőrinc, megbűvölve a lehetőségtől, hogy Arany János kifejezését alkalmazhatja rá, „hű cseh”-nek nevezte. Straka valóban elkészítette cseh versek nyersfordítását, vállalkozása, a *Cseh és Szlovák költők antológiája* részére. A szlovák költőket nem, mivel azokat az ekkoriban Prágában szerkesztőként tevékenykedő Darvas János tolmácsolta. Mindazonáltal Straka nem cseh, hanem *szlovák* származású volt. S ha már az elírásoknál tartunk: Nem Heródiás, hanem Salomé szeretett bele Keresztelő Szent Jánosba, s követelte a helytartótól, Heródestől annak fejét.)

Mármost visszatérve Németh kezdeményezéséhez, a Gál Istvánon keresztül közvetve, de írásaival közvetlenül is tájékoztató-ösztönző szerepre kell utalnunk. Ugyanis az *Apollo* fiataljai jórészt kisebbségi sorsot próbáltak ki valamiképpen, de legalábbis vegyes nyelvű területről származtak, innen hozták a nyelvtudást és az érzékenységet a más népek irodalmával kapcsolatban. A budapesti egyetemen azonban viszonylag kevés impulzust kaphattak: Eckhardt Sándor a francia irodalomnak volt szakértője, a szlavisztikai tanszék vezetője, Melich János pedig nyelvész volt, akit az irodalom vajmi kevéssé érdekelt (szemben a szintén nyelvész Gombocz Zoltánnal, akinek egyetemes műveltségéből sokat profitáltak az Eötvös Kollégium diákjai). Németh *Tanú*-írásai felszabadítólag hatottak, részint a szomszédos irodalmak kutatásának tervét igazolták, részint az összehasonlító irodalomtudomány módszerének célszerűségét bizonyították az öncélúvá vált, terméketlen és egyoldalú hatáskutatással szemben. Ez a Németh László-i magatartás a Bartók népzenei elemzései felől érkező impulzusokkal találkozott, s irányította rá az alig végzett egyetemisták kutatói kedvét a kapcsolattörténetre és a komparatiztikára. Am Németh pályáján is fordulatot hozott: tágitotta és realisabbá tette az irodalmi műveltséget, új, a magyarság önismerete szempontjából igen fontos

ismeretek megszerzésére buzdított (Krleža Ady-képére, Glembay-ciklusára Németh hívta föl a figyelmet, párhuzamban Fejtő Ferenc „érzékeny” jugoszláviai utazásával). Külön öröm, hogy Grezsa alakulásában mutatja be Németh idevonatkozó nézeteit, az érthetetlenül keveset emlegetett *Nyugat és Bizánc* c. fejtegetésnek kellő teret szentelve.

A rövidre tervezett és hosszúra nyúlt elmélkedések után tehetjük föl a kérdést: Grezsától ösztönözve, vagy könyve ellenében írhattuk le töprengéseinket? Mielőtt a módszerre térnénk vissza, gyorsan és mindenféle félreértést kerülni igyekezvén mondjuk ki: valamennyi probléma megtalálható (természetesen olykor más hangsúllyal, más szövegkörnyezetbe ágyazottan) Grezsa monográfiájában. Mintaszerűnek tartom, amiképpen bő idézetanyaggal, az idézetek helyének pontos megjelölésével (bárki ellenőrizheti: jellemző helyet idéz-e, nem önkényesen ragad-e ki néhány szót, mondatot az összefüggésekből!) ismerteti a Németh-írások gondolatmenetét, ugyancsak igen korrektnek, filológiaiailag példaadónak, amiképpen a pro és contra vélekedésekről beszámol; igaz, általában azok nagyobb igaza mellett voksol, akikben több a megértés, mint a kritikai ellenkezés Némethtel szemben. Grezsa fő feladatának a pályakép fölvázolását tartja, ezért az életrajzból csak annyit ismerünk meg, amennyi a művek ismeretéhez feltétlenül szükséges. (S ez itt így helyes, hiszen fontos életrajzi források még publikálatlanok, a levelezést természetesen erősen válogatva ismerhetjük csak.) Viszont a művek értékeléséhez egyelőre még hiányzik a tágabb és részben a szűkebb kontextus: s ez a kutatás jelenlegi fázisában elkerülhetetlen. Előbb a Németh-életművet vezérlő eszméssel kell tisztában lennünk, csak azután viszonyíthatjuk a kortárs író-gondolkodókhöz eszméi jellegét, teherbírását. Ezért Grezsa inkább azt a nem csekély szellemi erőfeszítést igénylő munkát végzi el, hogy kibontja Németh metaforáit, megkísérli (s jórészt meggyőzően teszi), hogy a metaforák mögött meghúzódó gondolati rendszert rekonstruálja, s azonnal értekezői és irodalmi megvalósulásával szembeállítsa. Ennek aztán az az eredménye, hogy mindig műközelben kell maradnia, hiszen nem életrajzi monográfiát, nem pusztán eszmetörténetet, nem filológiai esszét írt (jóllehet, ehhez közel került). A pályakép viszont nem az egyes művek kronológiai sora, nem az alkotások matematikai összege, hanem egy gondolkodás, egy, az 1930-as években kibontakozó és Magyarországon élhető szellemi magatartás historikuma. Irodalomtörténet-írás annyiban, hogy alakulásában-fejlődésében kíséri nyomon az írói-művészi pályát, az egyes műfajok szerepét és módosulásait az életmű adott szakaszában. Kutatását feltétlenül nehezítette Németh számos önértelmezése, amelytől eltérni jelentheti a kutató igényét a szuverén álláspont kialakítására, s járhat az önkényes, belemagyarázós előadásmód veszélyével.

Amikor előző monográfiáival kapcsolatban (hol higgadt hangnemben, hol a denúciálás határát suroló módon) felrötták Grezsának, hogy eltűnik Németh László mögött, azonosul Németh olykor vitatható nézeteivel, valójában visszhangozza monográfiája hősenek fejtegetéseit, a kritikusok nagyjában-egészenben úgy jártak, mint a Bovarynét vádoló ügyész, aki Flaubert szemére vetette, helyesli hősnője házasságtörését, sőt ujjong a félrelépő Bovaryné tettén. Azonosította Bovaryné érzéseit az íróéval (ezt tette Lukács György Márai egy regényét ledorongolva, igazolva, hogy csak egyfajta *ügyési* „irodalmi” szemlélet létezik). A kritikusok, jóindulatúan szólva, egy másik iro-

dalmi iskola neveltjei; Grezsa természetesen tudja, hogy egy pályakép rajzában nem érvényesülhet nagyon az elemző személye, nem az a célja, hogy mai tudásunk vélt magasáról ítélkezze az évtizedekkel ezelőtt történekről-írtakról. Hanem az, hogy felfejteni próbálja a tettek-írások motívumait, értelmezze az egykori szóhasználatot, s ne mentse, hanem magyarázza, érteni segítse azt, ami egykor volt. A monográfusnak-tanulmányírónak tudnia kell, hogy választott hőse és az érdeklődő olvasóközönség szolgálatában áll, egyéniségét előadásmódja szerénységével és pontosságával őrizheti meg. Bartók Béla mondta egyszer egy divatos előadóművész hatásos zongorajátékáról: a szerző érzelmei érdekelnek, nem az előadóművészei. A monográfus is interpretátor, de természetesen nem személytelen közvetítő. Horváth János sem volt az, de még a pozitivista Taine sem. Grezsa sem az. Hogy kit választ a filológus kutatása tárgyául (és melyik korszakot, mely korszakokat?). Önmagában állásfoglalás. Természetesen kötelessége az állásfoglalás, de hibája az ítélkezés; pontosan kell fogalmazni, nem „szépen” (mert az szépelgésbe fülhat), egyénien, de nem egyénieskedően; igyekezzék hitelesen beszámolni a műről, fogadtatásáról. A leginkább tárgyilagosságra törekvő előadás sem fogja rejtteni a monográfus pártállását, vérmérsékletét, rokon- és ellenszenvet (Grezsa egy helyütt például azt állítja, hogy Babits *elírta* Németh elől az európai irodalomtörténetet, miután lebeszélte róla. Én másképpen fogalmaztam volna, jöllehet, a lényegben megegyeztünk volna, nevezetesen abban, hogy Babits megírta a maga európai irodalomtörténetét, amelynek anyaga-előadása különbözött attól, amit Halász Gábor európai irodalomtörténetnek érzett, s amely Németh tervezett könyvében olvasható lett volna).

Természetesen akad olyan vélemény, miszerint az interpretátor maradjon kívül az anyagán (úgysem tud), meg olyan is, hogy bírálni, esetleg megróni is kell a monográfia alanyát. Azt hiszem, tényszerűnek kell maradni, az anyagot sokféleképpen lehet csoportosítani, de az anyag maga is igényel bizonyos csoportosítást. Erre kell rálelnie a monográfusnak. Úgy vélem, hogy Grezsa az egyik lehetséges és mindenképpen célszerű módra bukkant a Németh-életművet feltérképezve. Rekonstrukciós kísérletét sikeresnek minősíthetjük. Nem egyszerűen többet tudunk meg Némethről, hanem (meg merem kockáztatni) igazabbat, pontosabbat. Kívülről közelítve az életműhöz, általában belülről is megvilágítja. És sosem túloz, nem misztifikál, mert filológus, mert műközelben marad, mert historikus. A kritikai visszhangról szóló beszámolóí korrajzot ígérnek, bár messze nem teljeset; a világirodalmi kontextus, a „tipológiai” elemzés még hátravan. De ezután egyetlen Némethről szóló értekezés sem kerülheti meg — ha vitázva is — Grezsa triptichonját.

FRIED ISTVÁN